

QADIMIY ME'MORIY YODGORLIKLAR XORIJLIKLAR NIGOHIDA: MADANIY MEROS VA MUSTAMLAKA NIGOHI (1867-1917-YY.)

Muminov Azizbek Boxodir o'g'li
O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti
+998909114321 Email: amuminov337@gmail.com
DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21934475>

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Turkiston o'lkasiga tashrif buyurgan xorijiy sayyohlar va tadqiqotchilarning qadimiy me'moriy yodgorliklarga bo'lgan munosabati tahlil qilinadi. Manbalar asosida xorijliklarning sharqona me'morchilik san'ati durdonalari oldidagi estetik hayrati va yevropotsentrik (Yevropa madaniyatini ustun qo'yuvchi) imperatorlik mafkurasi ta'siridagi kamsituvchi, oriyentalistik yondashuvlari o'rtasidagi ziddiyat ochib berilgan. Obidalarni “madaniyat tarqatish” (sivilizatorlik) missiyasi vositasida g'ayritabiyy qilib ko'rsatish hamda arxeologik boyliklarni o'g'irlab ketishni oqlash jarayonlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Turkiston o'lkasi, me'moriy yodgorliklar, oriyentalizm, mustamlakachilik, xorijiy sayyohlar, vizual stereotiplar, sivilizatorlik missiyasi.

Аннотация: В данной статье анализируется отношение иностранных путешественников и исследователей, посетивших Туркестанский край во второй половине XIX – начале XX вв., к древним архитектурным памятникам. На основе источников раскрывается противоречие между эстетическим восхищением иностранцев шедеврами восточного зодчества и их уничижительными, ориенталистскими подходами, обусловленными европоцентристской имперской идеологией. Освещаются процессы экзотизации памятников через призму «цивилизаторской миссии» и оправдания вывоза археологических ценностей.

Ключевые слова: Туркестанский край, архитектурные памятники, ориентализм, колониализм, иностранные путешественники, визуальные стереотипы, цивилизаторская миссия.

Abstract: This article analyzes the attitude of foreign travelers and researchers who visited the Turkestan region in the second half of the 19th and early 20th centuries towards ancient architectural monuments. Based on historical sources, the contradiction between the aesthetic admiration of foreigners for the masterpieces of Eastern architecture and their derogatory, orientalist approaches influenced by Eurocentric imperial ideology is revealed. The processes of exoticization of monuments through the prism of the “civilizing mission” and the justification for the removal of archaeological treasures are highlighted.

Keywords: Turkestan region, architectural monuments, orientalism, colonialism, foreign travelers, visual stereotypes, civilizing mission.

KIRISH. XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Turkiston o'lkasi hamda unga tutash hududlarni tadqiq qilgan xorijiy sayyohlar, diplomatlar va harbiylarning asarlarida mintaqaning boy o'tmishi va qadimiy shaharlari qiyofasi turlicha tasvirlangan. Uzoq vaqt davomida G'arb dunyosi uchun yopiq bo'lgan bu o'lkaning eshiklari Rossiya imperiyasi bosqinidan so'ng ochildi. Natijada, Buxoro, Samarqand, Xiva, Qo'qon kabi qadimiy shaharlarning me'moriy mo'jizalari ko'plab xorijlik sayyohlarni o'ziga jalb etdi.

Ularning me'moriy obidalar, masjid va madrasalar hamda diniy-marosimiy qadriyatlar haqidagi taassurotlari o'ta murakkab va ziddiyatli xarakterga ega edi. Bir tomondan, xorijliklarning yozishmalarida sharqona me'morchilikning mahobati va islom madaniyatining asriy an'alariga nisbatan chinakam hayrat namoyon bo'ladi. Ikkinchi tomondan esa, G'arb imperializmi, mustamlakachilikning “madaniyat tarqatish” missiyasi va yevropotsentrik kibr ta'siridagi kamsituvchi, ekzotiklashtiruvchi hamda o'z manfaati yo'lidagi yondashuvlar doimiy ravishda hukmronlik qilgan. Xorijliklar obidalarning go'zalligini tan olgan holda, ayrim hollarda mahalliy xalqni bu merosga munosib emasdek ko'rsatishga harakat qilganlar.

ADABIYOTLAR SHARHI. Chet ellik tadqiqotchilar asarlarida Turkiston obrazining yaratilishi bevosita taniqli olim Edvard Saidning “Orientalizm” nazariyasi doirasida shakllangan bilish va boshqarish qurollari tizimi orqali ochib beriladi [13: 518]. J. Kerzon, A. Mozer, D. Karruters, A. Mikin kabi yevropaliklarning sayohatnomalari obidalarning o'sha davrdagi holatini o'rganishda birlamchi manba bo'lib xizmat qiladi. Biroq, mahalliy tarixchilar A. Muhammadjonov va T. Ne'matov ta'kidlaganidek, Rossiya va O'rta Osiyo munosabatlarida ishtirok etgan ko'plab tadqiqotchilar hamda sayyohlar imperiya

ma'muriyati vakillari yoki ularning ta'siridagi shaxslar bo'lganligi sababli, ularning xulosalari bosqinchilik siyosati mafkurasi bilan to'liq sug'orilgan edi [11: 21].

Mustamlaka ma'murlari, jumladan, Nikolay Ostroumov kabi sharqshunoslar, o'lka aholisi va obidalarini o'rganishdan ko'zlangan asosiy maqsad ijtimoiy nazoratni kuchaytirish va hukmronlikni osonlashtirish ekanligini ochiq bayon etganlar. G'arb sayyohlari ham asosan shu nazariya ta'sirida bo'lishgan bo'lib, o'z asarlarida mahalliy xalqni ko'pincha geografik jihatdan qoloq va ratsional tafakkurdan uzoq deb kamsitish tendensiyalarini ilgari surganlar.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Xorijiy sayyohlar ijodida mintaqadagi qadimiy obidalar dunyo me'morchiligining tengsiz durdonalari sifatida chuqur hayrat bilan tasvirlangan. Tabiatshunos olim Duglas Karruters Amir Temur maqbarasini “tengsiz va bebaho javohir” deb atab, uning oddiy va muhtasham arxitekturasini Hindistondagi dabdabali maqbaralardan ancha ustun ekanligini ta'kidlaydi [2: 3-4]. Taniqli sayyoh Annett Mikin Go'ri Amir maqbarasining moviy-yashil koshinlari ertalabki quyosh nurida qanday yorqin tovlanishini hamda peshtoqdagi Isfahondan bo'lgan me'mor Mahmud ibn Muhammad yozuvini alohida hayrat va e'tibor bilan qayd etgan [9: 241].

Mashhur siyosatchi Jorj Kerzon Registon maydonini ko'rganda uning mahobatiga qoyil qolib, uni “dunyodagi eng mahobatli jamoat maydoni” deb e'tirof etgan [4: 192]. Yana bir sayyoh Genri Lensdell Tillakori madrasasidagi oltin suvi yugurtirilgan mehrobni va madrasa peshtoqlaridagi ajoyib bezaklarni ulug'vor “estetik san'at asari” deb ta'riflagan [7: 580]. Bu kabi dalillar xorijliklarning sharq san'atiga bo'lgan sof estetik ehtiyojlari va hayratini ko'rsatadi.

Biroq, ushbu badiiy e'tirof asnosida doimiy ravishda “mustamlakachilik kibr-havosi” ham yaqqol namoyon bo'ladi. Xorijliklar obidalarining yemirilishi va xarobaga aylanishida mustamlakachilik sharoitidagi og'ir iqtisodiy inqirozni emas, balki mutlaqo mahalliy xalqni va diniy ulamolarni aybladilar. Shveysariyalik diplomat Anri Mozer va Uilyam Kyortis me'moriy yodgorliklarning qulashini bevosita “mullalarning loqaydligi va beparvoligi” bilan tushuntirishib, mahalliy aholida “na g'urur, na dindorlik va na vatanparvarlik” qolmagan deya haqoratli va asossiz xulosalar berdilar [3: 226; 10: 78].

Fransuz sayyohi Kraft o'z yozuvlarida Temuriylardan keyin qurilgan mahalliy musulmon me'morchiligini kamsitib, uni “ko'chmanchi ota-bobolarining oddiy didi va cheklangan madaniyatini aks ettiruvchi qoloq san'at” deb baholadi [6: 58]. Genri Lensdell Xivadagi Madaminxon madrasasini yevropacha chizmachilik andozalari qolipiga solib, bino me'morchiligini “zerikarli, bitmagan va yuzsiz” deya ta'rifladi [7: 287-288]. Bu xulosalar binolarning islomiy-falsafiy ma'nosini tushunmaslik va yevropacha standartlarni majburan tiqishtirish oqibati edi.

Me'moriy merosga nisbatan manfaatlilik ayniqsa xorijiy arxeologik ekspeditsiyalarda o'z tasdig'ini topdi. Nemis arxeologlari Sharqiy Turkistondan tonnalab tarixiy freska va yodgorliklarni, xususan, Turfondan 360 kg og'irlikdagi noyob topilmalarni qazib olib ketishdi. Ular bu bosqinchilikni “universal ilm-fanga xizmat qilish” nomi bilan oqlaganlar [8: 338]. O'g'irlangan osori-atiqalarni ifodalash uchun asarlarda “o'lja” hamda qadimiy ibodatxonalarni “tozalash” kabi agressiv harbiy so'zlardan foydalanilgan. Buni xalqaro maydonda oqlash uchun esa “mahalliy xalq baribir bu merosning qadriga yetmaydi” degan bahonani ro'kach qilishgan [8: 339].

Tarixiy obidalarni kamsitish vizual oriyentalizm – ya'ni fotografiya va sahnalashtirilgan otkritkalar orqali ham keng targ'ib qilindi. Sankt-Yevgeniya hamjamiyati nashr etgan otkritkalarda “Sartlar masjid darvozasi oldida choy ichmoqda” kabi soxta tasvirlar orqali obidalar o'zining asil ruhiy va tarixiy mohiyatidan ajratilib, Yevropa tomoshabinlari uchun shunchaki g'alati “ekzotik manzara” darajasiga tushirildi. Keyinchalik, mashhur rus fotografi S. Prokudin-Gorskiy 1907-yilda mahalliy fotograflar tomonidan chiqarilgan bunday otkritkalarining o'ta soxta, didsiz va karikatura (kulgili) ekanligini keskin tanqid qilib chiqqan [12: 234].

XULOSA. Tarixiy manbalar va xorijiy sayohatnomalarning qiyosiy-tanqidiy tahlili shuni isbotlaydiki, 1867-1917-yillarda yevropalik tadqiqotchilar va sayyohlar ko'p hollarda Turkiston me'moriy obidalarini o'rganishda xolis va ob'ektiv san'atshunoslik nuqtai nazaridan yondasha olmadilar. Ular obidalarining ulug'vorligini tan olish asnosida, mahalliy xalqni ushbu qadimiy merosga nomunosib voris, dindorlarni esa loqayd va “mutaassib” qilib ko'rsatishga urindilar. Albatta, ularning bunday qarashlariga Rossiya imperiyasi ma'murlarining kuchli nazorati va xorijiy sayyohlarga noto'g'ri ma'lumot berishlari sabab bo'ldi. Bu bilan ular o'zlarining hududdagi geosiyosiy, arxeologik bosqinchilik va madaniy ustunlik siyosatini dunyo hamjamiyati oldida oqlashga xizmat qilganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Burnaby F. A Ride to Khiva: Travels and Adventures in Central Asia. – London: Cassell, Petter & Galpin, 1876. 487 p.
2. Carruthers D. Unknown Mongolia: A Record of Travel and Exploration in North-West Mongolia and Dzungaria. Vol. I-II. – London: Hutchinson & Co., 1913. 659 p.
3. Curtis W. E. Turkestan: The Heart of Asia. – New York: Hodder & Stoughton, 1911. 344 p.
4. Curzon G. N. Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question. – London: Longmans, Green, and Co., 1889. 477 p.
5. Graham S. Through Russian Central Asia. – New York: The Macmillan Company, 1916. 298 p.
6. Krafft H. A travers le Turkestan Russe. – Paris: Hachette, 1902. 228 p.
7. Lansdell H. Russian Central Asia, including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv. Vol. I-II. – London: Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington, 1885. 684 p.
8. Le Coq A. V. Buried Treasures of Chinese Turkestan. – London: Allen & Unwin, 1928. 252 p.
9. Meakin A. M. B. In Russian Turkestan: A Garden of Asia and Its People. – London: George Allen, 1903. 316 p.
10. Moser H. A travers l’Asie Centrale. – Paris: E. Plon, Nourrit et Cie, 1885. 463 p.
11. Мухаммаджонов А., Неъматов Т. Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатлари тарихи. – Тошкент: Фан, 1995. 150 б.
12. Прокудин-Горский С. М. О фотографировании памятников старины и искусства // Фотограф-любитель. – СПб., 1907. № 6. С. 165-172.
13. Said E. Orientalism. – New York: Pantheon Books, 1979. 368 p.
14. Schuyler E. Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja. Vol. I-II. – New York: Scribner, Armstrong & Co., 1876. 463 p.